

nederlands
veteranen
instituut

...no longer burn to be brothers in arms

Een onderzoek naar de ervaringen van veteranen bij hun vertrek uit militaire dienst en het innemen van een plek in de burgermaatschappij.

Roos Vlaar en Jacco Duel

Nederlands Veteraneninstituut
Expertisecentrum

Doorn, maart 2025

Roos Vlaar en Jacco Duel

...no longer burn to be brothers in arms

Een onderzoek naar de ervaringen van veteranen bij hun vertrek uit militaire dienst en het innemen van een plek in de burgermaatschappij.

nederlands
veteranen
instituut

Nederlands Veteraneninstituut
Expertisecentrum
Doorn, maart 2025

Fotoverantwoording: Maarten de Groot (p.18), Ministerie van Defensie (voorzijde, p.6, p.8, p.12, p.13, p.15, p.17, p.25), Nederlands Veteraneninstituut (p.4), Nederlandse Veteranendag (p.14), William Moore (p.26, p.30, p.32), Veteranen Search Team (p.16)

*These mist covered mountains
are a home now for me
But my home is the lowlands
and always will be
Someday you'll return to
your valleys and your farms
And you'll no longer burn to be
brothers in arms*

Dire Straits – Brothers in Arms

Inhoud

1	Inleiding	5
1.1	Aanleiding voor de studie	5
1.2	Doel en vraagstelling	5
1.3	Werkwijze	6
1.4	Opbouw van het rapport	6
2	Belangrijkste bevindingen: elf thema's spelen een rol	9
2.1	Wat maakt de transitie uit dienst makkelijk of moeilijk?	9
2.2	Verschillen tussen werelden/levens	10
2.3	Zinvolle tijdsbesteding	11
2.4	Verlaten van de dienst	12
2.5	Vorbereiding	12
2.6	Persoonlijke kenmerken en gezondheid	13
2.7	Ondersteuning	14
2.8	Overeenkomsten met werk bij Defensie	14
2.9	Sociaal netwerk	15
2.10	Erkenning en waardering	15
2.11	Ervaringen	16
2.12	Tijd	16
2.13	Samenvatting	17
3	Verschillen tussen veteranen in het noemen van thema's en achtergrondkenmerken afhankelijk van de transitie-ervaringen	19
3.1	Inleiding	19
3.2	In hoeverre hangen de elf thema's samen met de vier groepen?	19
3.3	Wie zijn de veteranen in de vier groepen?	20
3.3.1	Veteranen die de transitie niet als moeilijk hebben ervaren en die op hun plek zijn in de burgermaatschappij	20
3.3.2	Veteranen die de transitie als moeilijk hebben ervaren en die op hun plek zijn in de burgermaatschappij	21
3.3.3	Veteranen die de transitie niet als moeilijk hebben ervaren en die niet op hun plek zijn in de burgermaatschappij	21
3.3.4	Veteranen die de transitie als moeilijk hebben ervaren en die niet op hun plek zijn in de burgermaatschappij	21
4	Discussie	27
4.1	Belangrijkste bevindingen	27
4.2	Opmerkingen bij het onderzoek	28
4.3	Conclusie en vervolg	29
	Verwijzingen	31
	Bijlage 1 - Toelichting op het onderzoek	33
1	Data	33
2	De analyses	34
2.1	Codering	34
2.2	Beschrijvende statistiek en kruistabellen	34
3	Dankwoord	34
	Bijlage 2 - Aandachtspunten voor een transitieprogramma	35
	Verwijzingen	37
	De auteurs	38

Inleiding

1.1 Aanleiding voor de studie

Nederland telde op 1 januari 2024 76.000 post-actieve veteranen, oftewel veteranen die niet meer als militair bij de krijgsmacht dienden. Deze groep bestaat uit mensen die dienden bij verschillende krijgsmachtdelen, met verschillende dienstverbanden en onder verschillende omstandigheden. Dat resulteert in een zeer diverse groep. Wat alle postactieve veteranen met elkaar gemeen hebben, is dat zij de transitie hebben meegemaakt van de militaire naar de civiele wereld. Door Castro en Dursun (2019, p.36) wordt die transitie beschreven als 'een proces dat zich afspeelt gedurende een bepaalde periode, beginnend ergens vóór het verlaten van de dienst tot ergens na het betreden van het civiele leven, gekarakteriseerd als een tijd van stress en onzekerheid en bestaand uit voorbereiding, psychologische aanpassing, [...], identiteitsverandering en sociaal-economische aanpassingen'. Uit deze omschrijving blijkt dat de transitie zich over een langere periode kan uitstreken en in ieder geval voortduurt tot na het moment van dienstverlaten. Ook blijkt dat het verlaten van de dienst en het innemen van een plek in de burgersamenleving zowel voorbereiding als aanpassing behoeft.

Uit de Veteranenmonitor van 2021 (Duel, Dirksen, & Reijnen, 2022) blijkt dat 38% van de veteranen moeite heeft gehad met de transitie uit dienst en dat 17% zich nog niet op hun plek voelt in de burgermaatschappij. Om veteranen beter te ondersteunen in hun transitie wil het Nederlands Veteraneninstituut in de komende jaren, samen met het Ministerie van Defensie, beleid en activiteiten ontwikkelen om de overgang van militair naar burger voor zoveel mogelijk veteranen makkelijk en succesvol te laten verlopen. Hierbij is speciaal aandacht nodig voor jonge veteranen en veteranen die tijdens hun actieve dienst negatieve gevolgen van hun uitzending(en) hebben ondervonden. Om deze ondersteuning goed vorm te geven, is er meer inzicht nodig in de transitie-ervaringen van veteranen. We willen weten waar ze tegenaan lopen en waar ze baat bij hebben. Die kennis, die nu nog in onvoldoende mate aanwezig is, willen we met dit verdiepende onderzoek genereren.

1.2 Doel en vraagstelling

Dit onderzoek wil meer inzicht bieden in de transitie-ervaringen van veteranen en hiermee een bijdrage leveren aan beleid met als doel om de transitie van veteranen in de praktijk beter te kunnen ondersteunen en die ondersteuning zo goed mogelijk te laten aansluiten op wat de veteranen nodig hebben. Met het beantwoorden van de volgende onderzoeksvragen proberen we dat inzicht te krijgen:

- 1 Welke thema's noemen veteranen als verklaring voor de wijze waarop zij hun transitie hebben ervaren en voor het zich al dan niet op hun plek voelen in de burgermaatschappij?
- 2 In welke mate worden deze thema's genoemd?

Uit onderzoek weten we dat veteranen kunnen verschillen in hun ervaringen, behoeften en achtergrondkenmerken (Duel et al., 2022). Om het beleid goed te laten aansluiten bij deze diverse doelgroep is het van belang om inzicht te krijgen in wie welke thema's noemt. We delen daarvoor de deelnemers aan het onderzoek in vier groepen op basis van of zij hun vertrek uit dienst wel/niet moeilijk hebben gevonden en of zij zich wel/niet op hun plek voelen in de burgermaatschappij.

Vervolgens stellen we nog twee vragen:

- 3 In hoeverre hangen de thema's samen met de vier groepen?
- 4 Welke achtergrondkenmerken hangen samen met de veteranen in de vier groepen?

1.3 Werkwijze

Voor het onderzoek hebben wij aanvullende analyses uitgevoerd op de data van drie eerdere onderzoeken waarin het onderwerp 'transitie' aan bod kwam: Kerngegevens veteranen 2015, Kerngegevens veteranen 2016 en de Veteranenmonitor 2021. In totaal hebben 2792 veteranen deelgenomen aan deze drie onderzoeken van wie we er 2693 gebruiken in de volgende rapportage.¹ Zie bijlage¹ voor een toelichting op drie eerdere onderzoeken en de methode die we gebruikt hebben voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen.

1.4 Opbouw van het rapport

Hoofdstuk 2 beschrijft de thema's die veteranen noemen (vragen 1 en 2). Hoofdstuk 3 beschrijft in hoeverre de elf gevonden thema's en achtergrondkenmerken samenhangen met de vier groepen veteranen. In hoofdstuk 4 vatten we de belangrijkste bevindingen samen, plaatsen we enkele opmerkingen bij ons onderzoek en sluiten we af met een conclusie en een blik vooruit.

¹ Voor dit onderzoek hebben we gebruikgemaakt van gewogen data om de dataset representatief te maken voor de populatie postactieve veteranen. De weging is gebaseerd op het geslacht en de leeftijd van de respondent (zie bijlage 1 voor een toelichting). De deelnemers die we niet meenemen hebben niet aangegeven welk geslacht ze hebben en/of wat hun leeftijd is. Dit maakt het onmogelijk om hun gewogen antwoorden mee te nemen in de analyses.

...no longer burn to be brothers in arms

Belangrijkste bevindingen: elf thema's spelen een rol

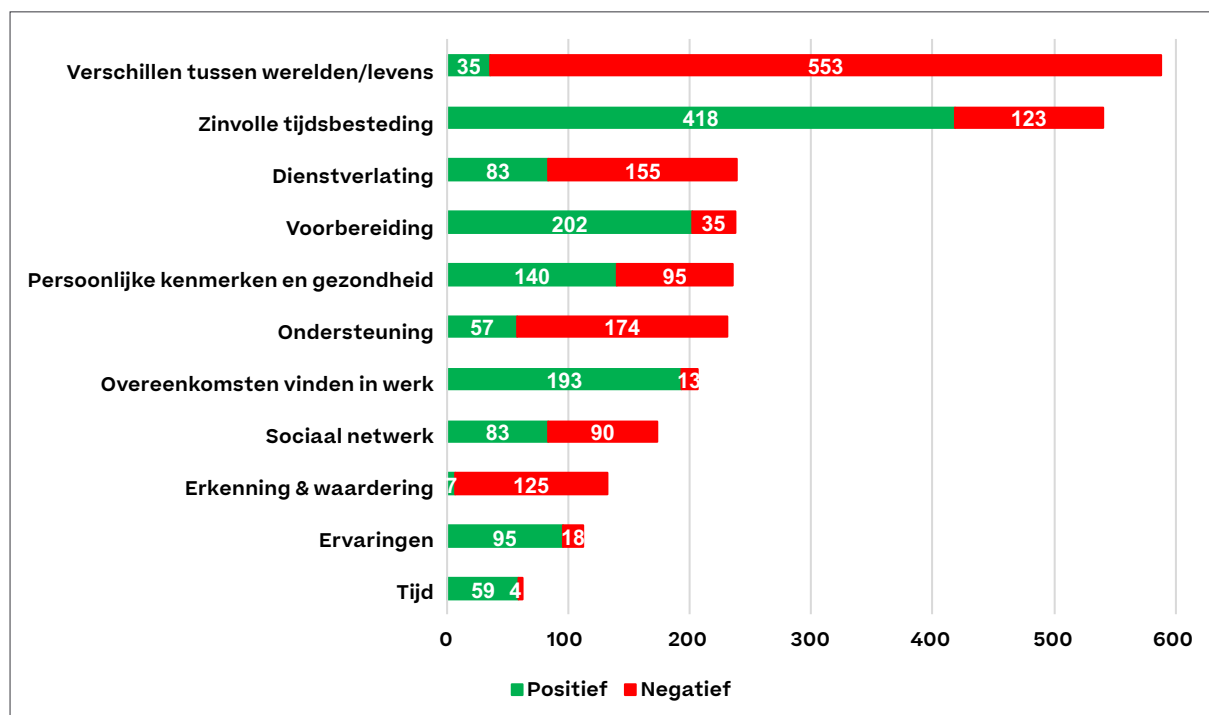
2.1 Wat maakt de transitie uit dienst makkelijk of moeilijk?

Aan veteranen is in elk van de drie onderzoeken gevraagd om hun transitie-ervaring toe te lichten om een beeld te krijgen van de factoren die de transitie vergemakkelijken of juist bemoeilijken. In totaal hebben 1813 veteranen één of meer factoren genoemd die voor hen van toepassing waren.²

Vervolgens hebben wij de factoren samengevat in elf thema's. Figuur 1 toont deze thema's in de volgorde van hoe vaak ze zijn genoemd; de meestgenoemde staat bovenaan, de minstgenoemde onderaan. Per thema maken we onderscheid of het thema in positieve (helpende, ondersteunende) zin of in negatieve (bemoeilijkende, hinderende) zin werd genoemd.

9

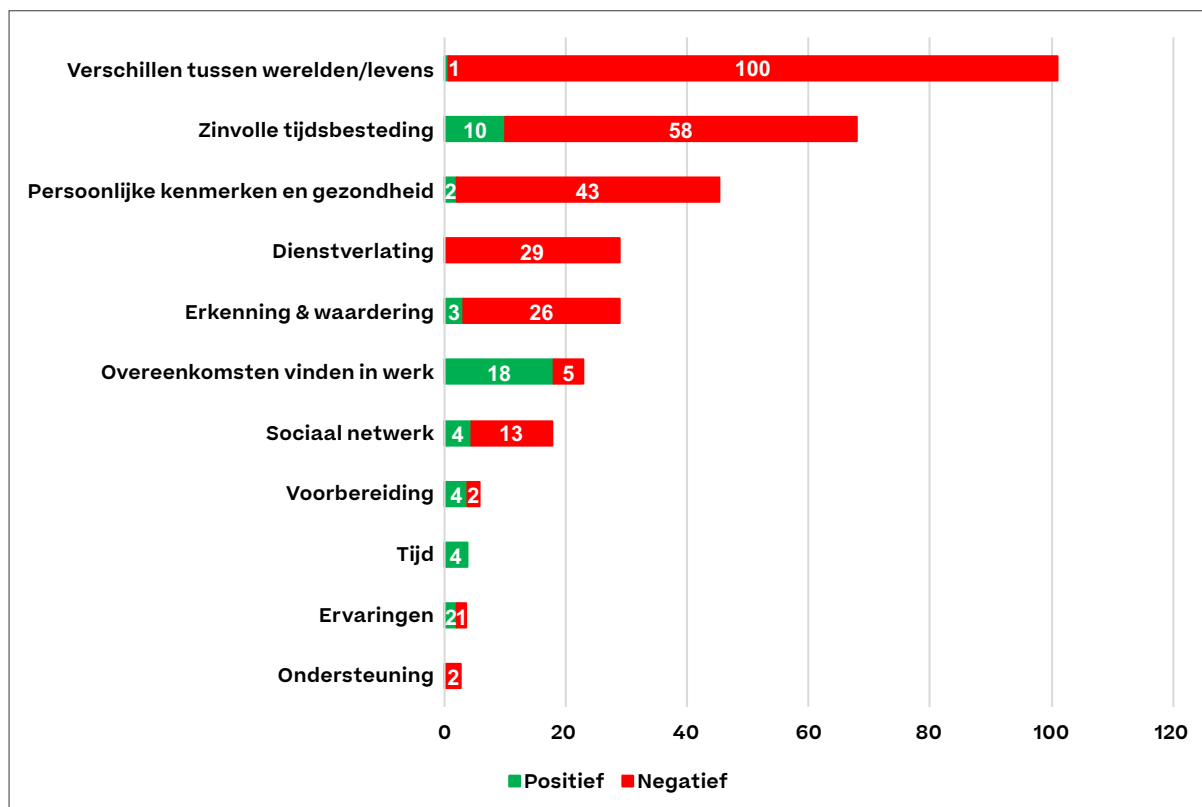
► Figuur 1. Thema's van invloed op transitie-ervaringen van veteranen (N = 1813)

² 61% noemt één factor, 29% noemt twee factoren, de overige veteranen noemen drie, vier of vijf factoren.

In de onderzoeken van 2015 en 2016 is aan de veteranen die zich niet op hun plek voelen in de burgermaatschappij gevraagd om hun antwoord toe te lichten. Figuur 2 laat de antwoorden van 251 veteranen zien. Elke veteraan kon ter toelichting van hun antwoord meerdere factoren noemen.³ Deze factoren kunnen worden samengevat in dezelfde elf thema's. Omdat we destijds hebben gevraagd waarom men zich in de burgermaatschappij niet op de plek voelt, zijn vrijwel alle factoren negatief geformuleerd. Daarnaast zijn er veteranen die positieve factoren noemen (ter relativering). In de figuur staan de thema's wederom in de volgorde van hoe vaak ze genoemd zijn.

► Figuur 2. Thema's van invloed waarom men zich niet op diens plek voelt (N = 251)

Hieronder lichten we de elf thema's toe, in de volgorde waarin ze genoemd zijn als van invloed op de transitie-ervaring.⁴

2.2 Verschillen tussen werelden/levens

Het meest genoemde thema betreft de verschillen die men ervaart tussen de militaire en civiele wereld, voornamelijk in negatieve zin. Men geeft aan moeite te hebben om zich aan te passen aan de 'nieuwe' of 'andere' wereld waarin zij terecht zijn gekomen. Sommigen geven een verklaring voor deze ervaren verschillen. Bijvoorbeeld, jong de dienst in gaan, daar opgroeien en niet anders weten. *'Je wordt geleerd om een militair te zijn, maar als je terugkeert naar de maatschappij, dan kun je weer moeilijk als een burger denken.'* Zaken waarmee men moeite heeft, kunnen relationeel of meer praktisch, werk- of organisatiegerelateerd zijn (zie tabel 1).

³ 76% noemt één factor, 19% noemt twee factoren, de overige veteranen noemen drie of vier factoren.

⁴ Voor de leesbaarheid hebben we in een enkel citaat een kleine tekstuele wijziging aangebracht zonder dat dit de betekenis van het citaat verandert.

► Tabel 1. Verschillen tussen werelden/levens

	Relationeel	Praktisch, werk- of organisatiegerelateerd
Negatief	Normen en waarden, kameraadschap, saamhorigheid, omgang, samenwerking, het wij- of teamgevoel, manier van praten en respect. Discipline, mentaliteit, de houding die mensen aannemen, druk maken over kleine dingen en individualistisch denken.	Duidelijkheid, structuur, regels, praktische regelingen (bijvoorbeeld zorgverzekering), werk zelf, avontuur, dienen voor een groter doel.
Positief		Wegvallen onzinnige regels, meer vrijheid, mogelijkheid eigen dag in te delen, meer inkomsten in burger, meer rust, weinig/geen verschillen.

Ervaren relationele verschillen worden uitsluitend negatief beoordeeld. *‘De burgermaatschappij is toch meer op zichzelf gericht, waarin veel mensen eerst aan zichzelf denken en dan aan een ander. Zaken die ik tijdens mijn dienstperiode normaal vond (kameraadschap, teamwork, sociale vaardigheden, vertrouwen) waren voor mij in de burgermaatschappij minder vanzelfsprekend als dat ik ervaren had in het leger. Dat was lastig voor me, omdat ik dat wel normaal vond.’* De ervaren praktische verschillen die negatief worden beoordeeld, betreffen voornamelijk het wegvallen van structuur en duidelijkheid. *‘Er is een duidelijk verschil tussen het militaire - en het burgerwereldje. Binnen Defensie is alles veel strakker geregeld dan in de burgermaatschappij. Je wist steeds waar je aan toe was, meer duidelijkheid’.* Ook worden er praktische, werk- of organisatiegerelateerde verschillen ervaren die men juist neutraal of positief labelt. *‘De overgang is makkelijk, Defensie vergt veel van haar mensen: werkinzet; werktijden en woon-werkverkeer. Als dat wegvalt, merk je pas hoe belastend dat is geweest.’* Er zijn deelnemers die geen grote verschillen ervaren. Bijvoorbeeld omdat de plek waar zij werkzaam waren bij Defensie al leek op de burgermaatschappij: *‘Bij de luchtmacht in 1962 was de discipline niet al te streng, dat maakte het vooral makkelijk om weer in de maatschappij te functioneren.’*

2.3 Zinnige tijdsbesteding

Een grote groep deelnemers vertelt over het gemis aan zinvolle tijdsbesteding na hun transitie. *‘Je bent op je 56e nog niet afgeschreven, maar het is niet makkelijk om een passende baan te vinden’.* En andersom wordt het hebben van zinvolle bezigheden gezien als helpend, bijvoorbeeld het vinden van een nieuwe baan, gaan studeren, vrijwilligerswerk gaan doen, een hobby uitoefenen, lid worden van verenigingen of zorg dragen voor familie. Hierdoor vallen veteranen niet in een ‘zwart gat’, maar vinden een nuttige invulling van de dag: *‘Vanaf dag 1 was ik nauw betrokken bij een aantal maatschappelijke onderwerpen, waardoor er geen sprake was van een ‘zwart gat’.* Wanneer dit niet direct lukt, kan dat tegenvallen: *‘Het valt tegen om een passende baan te vinden na het verlaten van de dienst in de burgermaatschappij, niets is er mee te vergelijken’.* Het ‘iets te doen hebben’ kan veteranen structuur, ritme of zingeving bieden. Sommigen zoeken dit bewust op, desnoods als tijdelijke invulling: *‘Omdat ik wist dat het mij moeite zou kosten, ben ik direct vanuit Defensie gaan backpacken in Australië, Nieuw-Zeeland, voor een jaar.’* Voor een aantal veteranen speelde de toenmalige (on)gunstige arbeidsmarkt een cruciale rol bij het (niet) vinden van werk, sommigen werd een baan aangeboden, maar anderen konden juist moeilijk of zelfs niet aan werk komen.

Dit thema komt ook op de tweede plaats van de thema’s die verband houden met het al dan niet op de plek voelen in de burgermaatschappij. Hier voornamelijk als negatieve factor; *‘Omdat ik nooit meer het gevoel heb gekregen echt zinvol bezig te zijn. Ook in dienst was je maar een druppel op een gloeiende plaat, maar ik had toch het idee dat het nuttig was.’* Wél een zinvolle invulling van het leven hebben, daarentegen, wordt in verband gebracht met het je op je plek voelen: *‘Omdat ik nu een zaak run, vind ik wel weer mijn rust. Daarvoor was het af en aan.’*

2.4 Verlaten van de dienst

De manier waarop men de dienst verlaat, speelt een duidelijke rol bij de overgang van de militaire dienst naar de burgermaatschappij. Een aantal veteranen geeft aan dat vrede hebben met het verlaten van de dienst, de overgang makkelijker maakt. Bijvoorbeeld omdat ze blij waren dat de diensttijd erop zat, bewust ontslag hadden genomen, een doel hadden buiten Defensie of omdat de eenheid waarin zij zaten, werd opgeheven. Niet altijd is een bewuste keuze voor het verlaten van de dienst een vrijbrief voor een makkelijke transitie: *'Ik heb bewust Defensie verlaten doordat ik moeder werd en heb daardoor nooit spijt van mijn keuze gehad. Echter, ik mis het bedrijf nog elke dag.'* Onvrede over het afscheid gaat vaak samen met niet zelf kunnen kiezen voor het verlaten van de dienst, spijt, dienstongeschiktheid, bezuinigingen of een onverwacht of slecht geregeld afscheid: *'Vanuit het missiegebied Irak kwam ik in Nederland en zonder enig ceremonieel afscheid heb ik direct de dienst verlaten.'* Voor het (niet) op de plek voelen in de burgermaatschappij lijkt spijt ook een rol te spelen. *'Omdat dit niet mijn wereld is. Ik heb achteraf spijt dat ik ooit de dienst verlaten heb.'*

De manier van weggaan bij Defensie kan ook samenhangen met andere thema's. Zo kan een onverwacht afscheid de mogelijkheid tot voorbereiding belemmeren en daarmee weer de kans op een baan direct na dienstverlaten verkleinen: *'Ik kreeg amper drie weken voor de einddatum te horen dat mijn contract niet verlengd werd. Zelfs de fourier was niet op de hoogte van mijn afzwaaien. Hierdoor weinig tijd gehad om te solliciteren (en niet geholpen door Defensie) en hierdoor vijf maanden in de WW gelopen.'*

2.5 Voorbereiding

Een grote groep veteranen had of voelde zich goed voorbereid op de overgang naar de burgermaatschappij. Onder goede voorbereiding verstaat men onder andere de tijd om te anticiperen, na te denken en zich dus mentaal voor te bereiden. Ook het nadenken over wat je na de diensttijd gaat doen, zoals (vrijwilligers)werk of andere bezigheden, wordt als belangrijk gezien. Hier is een link met het thema tijdsbesteding; *'In de periode daar voorafgaand, heb ik gerichte actie ondernomen om een zinvolle invulling aan mijn tijd na de dienst te geven, wat heeft geresulteerd in een zeer positief resultaat.'* Tijdens de dienst al uren afbouwen en meer ruimte hebben voor deze voorbereiding kan hierbij helpen. *'Een periode van drie maanden 'afbouw' (steeds minder werken), waardoor de overgang naar een ander periode geleidelijk gaat. Heb al 30 jaar hobbys/vrijwilligerswerk buiten Defensie, dus had al veel contacten buiten mijn werk.'*

Ervaring in de burgermaatschappij, bijvoorbeeld in de vorm van een stage, maar ook vrijwilligerswerk of het hebben van een 'burgernetwerk', wordt gezien als helpend, omdat je weet waar je terechtkomt en je eigen plek daar al kunt innemen. Ook hier is een link met een ander thema: 'sociaal netwerk', iets wat op zichzelf al helpend is, maar waarmee men ook al bezig kan zijn voordat men de dienst verlaat. Dit kan de landing in de burgermaatschappij verzachten. Onjuiste verwachtingen over de transitie en geen tijd kunnen nemen om af te bouwen, maken het moeilijker voor veteranen. *'Het zou toch eenvoudiger zijn geweest als toen de mogelijkheid had bestaan om een aantal dagen minder per week te werken'.*

13

2.6 Persoonlijke kenmerken en gezondheid

Een deel van de veteranen geeft aan dat hun persoonlijke kenmerken helpend zijn (geweest) bij de transitie. Men noemt dan voornamelijk eigenschappen als positiviteit, nuchterheid en kunnen relativiseren. *'Ik ben een nuchter persoon die makkelijk relateert. Heb begrip voor ieders mening en standpunt en kon me daardoor eenvoudig aanpassen aan de burgermaatschappij.'* Deze nuchterheid blijkt ook uit de woorden 'het hoort erbij' die regelmatig vielen, wat ook weer aansluit bij het regelmatig genoemde 'accepteren'. *'Kwestie van accepteren omdat het niet anders kan.'* Een aantal veteranen zegt zich goed te kunnen aanpassen, sommigen omdat zij bij het verlaten van de dienst nog jong waren of omdat dit aanpassingsvermogen aangeleerd was in de dienst. Zich niet identificeren als militair en juist wel als burger tijdens de dienst maakte de transitie makkelijker. Niet vastgeroest zitten in het militaire denken wordt ook genoemd. Toch wordt er ook gezegd dat het goed is om trots te zijn op de militaire identiteit en dat je dit niet moet verloochenen. Daarnaast wordt gezegd dat het lastig is om 'thuis' dingen weer als belangrijk te zien. Men geeft aan moeite te hebben met het burger-zijn door identiteits- of statusverlies. Een aantal geeft aan nog zoekend te zijn naar hun plek en wat dat precies inhoudt. Een deel heeft moeite met het accepteren van het 'lot', voelt zich anders, heeft het gevoel dat ze nog niet alles uit zichzelf hebben kunnen halen of blijft zich identificeren met het militair-zijn.

Tot slot is er ook een groep veteranen waarbij gezondheid een belemmerende factor is bij de transitie en het op je plek voelen. Zo geven veteranen aan dat mentale en fysieke problemen het moeilijk maken om het leven vorm te geven, bijvoorbeeld vanwege schrikreacties of snel overprikkeld raken. *'Heb PTSS en kan mij maar moeilijk concentreren, waardoor ik al meerdere banen heb verloren, omdat ik soms nogal een beetje agressief kan overkomen'.*

2.7 Ondersteuning

Wanneer veteranen over ondersteuning praten als iets dat hen heeft geholpen, hebben ze het over het volgen van cursussen, krijgen van nazorg, begeleiding, re-integratietrajecten en (betaalde) omscholing. Niet alleen voor de veteraan zelf, maar ook voor de omgeving kan dit positieve gevolgen hebben. *'De voorbereidingsdagen in Beukbergen waren goed geregeld. Ook voor het thuisfront was dit goed om te hebben meegemaakt.'* Het verschil met het thema 'voorbereiding' is dat mensen hier praten over de externe hulp die zij hebben gekregen via programma's, cursussen en/of regelingen. De veteranen die negatieve ervaringen met de ondersteuning noemen, missen juist voorlichting, begeleiding en adequate ondersteuning. Specifiek genoemd worden hulp met werk zoeken of praktische informatie. *'Niet makkelijk, je valt in het diepe qua verplichtingen en regelzaken die binnen Defensie voor je geregeld worden, zoals zorg, belastingzaken en doorgroeien. Uiteindelijk regel je het door schade en schande, maar als je op je 18^e begint dan zijn veel van dit soort zaken niet van toepassing.'* Niet goed ondersteund worden in het proces van militair naar burger door Defensie of andere organisaties zorgt ervoor dat veteranen het gevoel hebben er alleen voor te staan. *'Ik had erg het gevoel aan mijn lot over te zijn gelaten. Je stond er gevoelsmatig ineens alleen voor.'*

2.8 Overeenkomsten met werk bij Defensie

De nodige veteranen hebben er bij de transitie en het je op je plek voelen in de burgermaatschappij baat bij gehad om naar een werkplek te gaan waarbij er overeenkomsten zijn met het werken bij Defensie. Dit zijn voornamelijk veteranen die een burgerfunctie kregen bij Defensie of op een andere manier betrokken bleven bij het bedrijf. Ook de overgang naar andere geüniformeerde beroepen wordt genoemd, zoals de

politie, brandweer en ambulance. Men ervaart hierdoor een minder grote verandering of vindt in dat nieuwe beroep bepaalde defensie-aspecten terug. *'Ben na het verlaten van de dienst begonnen als ambulanceverpleegkundige. Qua mentaliteit, omgangsvormen ligt dit in dezelfde lijn als Defensie'*, of *'Het groepsgevoel niet verloren door bij de vrijwillige brandweer te gaan'*. Ook worden soms losse aspecten benoemd die men vindt in het nieuwe werk en die helpend zijn bij de transitie naar het burgerleven, zoals werken in een fijn team, een gelijkwaardig inhoudelijk vakgebied of een plek met veel oud-militairen. *'Ik ben in de burgermaat-*

schappij als vrouw op mijn nieuwe werk bij een groep mannen terechtgekomen die net zo open en los is als de groep militairen waar ik mee heb gewerkt. De band is er niet, maar de sfeer is in ieder geval gelijkwaardig. Dit heeft voor mij de overstap makkelijk gemaakt. Wanneer dit niet het geval was geweest denk ik niet dat het zo makkelijk zou zijn.'

2.9 Sociaal netwerk

Een sociaal netwerk, dat kan bestaan uit een gezin, vrienden, familie of een partner, kan helpen bij het maken van de transitie en je op je plek voelen.

Ook vertelt men dat het onderhouden van contact met oud-collega's helpt, bijvoorbeeld door herinneringen met ze op te halen. Er wordt echter ook aangegeven dat er juist in de periode van de overgang een gebrek was aan steun vanuit een sociaal netwerk, voornamelijk omdat dit netwerk zich binnen Defensie bevond. *'Ik heb er te weinig rekening mee gehouden dat ik ineens alle sociale aspecten van de infanterie zou verliezen. Eigenlijk was ik in één klap mijn sociale support-systeem kwijt. Daar heb ik het best nog even moeilijk mee gehad.'* Het hebben van een klein sociaal netwerk en het verliezen van de 'dienstfamilie' wordt ook genoemd bij het je niet op je plek voelen. Daarnaast geeft men aan dat er een barrière is bij het praten met mensen uit de burgermaatschappij, vanwege een (verwacht of ondervonden) gebrek aan belangstelling of begrip. *'Men wil je verhaal horen, maar na een paar keer zijn ze er klaar mee en kun je niet meer ventileren.'* Dit aspect is gerelateerd aan het thema erkenning en waardering. Een ervaren gebrek aan erkenning en waardering kan wellicht de communicatie bemoeilijken en een negatieve rol spelen bij het vormen en onderhouden van een sociaal netwerk in de burgermaatschappij. Het onderhouden van contacten binnen de burgermaatschappij is belangrijk. *'Je contacten met betrekking tot de burgermaatschappij tijdens je dienstitijd/uitzending goed blijven onderhouden. En deze erbij betrekken!'* Als deze contacten er niet (voldoende) zijn, is het raadzaam om ze tijdens de dienst op te bouwen. Echter, ook na de dienst kunnen ze opgebouwd worden. *'Als je nieuwe collega's hebt, dan proberen mee te gaan in je nieuwe bedrijfscultuur. Leuke collega's dragen wel bij aan het wennen.'* Bij dit thema zijn meer verbanden te zien met andere thema's. Zo noemde iemand dat vaker thuis zijn na het verlaten van de dienst ervoor zorgde dat het sociale netwerk meer kon opbloeien. *'Kon prima aarden, sociale leven thuis werd weer actiever omdat ik weer vaker thuis was.'*

2.10 Erkenning en waardering

Wanneer het gaat over erkenning en waardering, wordt er vooral een gebrek hiervan aangekaart. Men ervaart dit gebrek zowel vanuit de familie, vrienden, Defensie en het nieuwe werk. *'Ik kwam in een werkomgeving die niet positief dacht over Defensie. Ze leken er ook weinig van te willen weten, terwijl ik wel graag mijn verhaal kwijt wilde: onbegrip en desinteresse.'*

Versillende veteranen vertellen dat erkenning, waardering, maar vooral begrip een rol speelt bij het je op je plek voelen. *'Ik word vaak nog niet begrepen. Ik doe mijn best en het lukt aardig, maar het kost wel moeite.'* Ook hier hangt het samen met andere thema's, zoals bij deze veteraan het gebrek aan begrip het moeilijk maakt te leven met gezondheidsbeperkingen. *'Door mijn huidige toestand heb ik mijn weg nog lang niet gevonden. Ik vind het erg moeilijk om hiermee te leven, zonder begrip en erkenning van de mensen om mij heen (hoezeer zij ook hun best doen).'* Ook negatieve verhalen over de krijgsmacht in de media of het onbegrip voor vervroegd pensioen worden genoemd.

Verder worden de werkervaring of militaire eigenschappen van veteranen volgens een deel van hen niet altijd erkend, wat voor moeilijkheden in de loopbaan kan zorgen. *'De burgermaatschappij zag en ziet de ervaring binnen de krijgsmacht meestal niet als werkervaring waar ze iets mee kunnen. Ze kennen de ins en outs niet en kiezen er dan veelal voor om het te negeren en niet te zien als werkervaring.'*

16

Gebrek aan waardering voor of geen gebruikmaken van kennis en ervaring wordt ook genoemd voor het je niet op je plek voelen. Het (al dan niet vermeend) niet erkennen van werkervaring voedt ook een gevoel van nutteloosheid.

Er zijn enkele veteranen die wel erkenning en waardering hebben ervaren en dit benoemen als iets wat de transitie makkelijker maakt. *'Ik ging weer terug naar school, daar was ik een van de ouderen in de klas. De leiding van de school was wel onder de indruk van mijn uitzending, vooral omdat ik 19 was toen ik ging.'*

2.11 Ervaringen

Goede of het gebrek aan slechte ervaringen tijdens de dienstdtijd wordt voornamelijk genoemd als iets positiefs voor de transitie. Zo kijkt men goed terug op de uitzending of men geeft aan tijdens die uitzending geen vervelende dingen te hebben meegemaakt. Een korte dienstdtijd wordt ook genoemd, bijvoorbeeld dat men enkel dienstplichtig was geweest. *'Ik heb er totaal geen problemen mee gehad, waarschijnlijk omdat het alleen dienstplicht was.'*

Een kleine groep veteranen geeft aan dat bepaalde ervaringen de transitie juist moeilijker maken. *'Ik had Dutchbat 3 meegemaakt. Dan valt alles een beetje zwaar als je terugkeert in de burgermaatschappij'*. Ook het (zeer) positief terugkijken op de defensietijd kan het moeilijker maken om de transitie te maken. *'Ik heb altijd met veel plezier in de defensieorganisatie gewerkt, dus als je die verlaat ontstaat er toch een lege plek.'*

2.12 Tijd

Met de tijd gaat het beter, vertelt een deel van de veteranen. De hoeveelheid tijd verschilt van een paar weken, tot een aantal jaar. Het missen van Defensie of de moeilijkheden met het nieuwe leven slijten met de tijd. Twee deelnemers noemen dat het na een bepaalde tijd juist moeilijker wordt. Er ontstaan mentale problemen of men begint het militaire leven juist meer te missen. *'Dat werk en gezin gaf mij op dat moment rust, maar na een half jaar begon ik het leven als militair te missen.'*

2.13 Samenvatting

Er zijn 1813 veteranen die samen 2757 factoren noemen die hen al dan niet hebben geholpen bij de transitie uit dienst. Daarnaast zijn er 251 veteranen die 328 factoren noemen waardoor ze zich al dan niet op hun plek voelen in de burgermaatschappij.

Alle factoren hebben we samengevat in elf thema's. Sommige thema's spelen vooral een positieve rol en andere thema's vooral een negatieve rol (figuur 1). Het meest genoemde thema – de ervaren verschillen tussen de militaire wereld en de burgermaatschappij – heeft vooral een negatieve invloed. Het hebben van een zinvolle tijdsbesteding na dienstverlaten (bijvoorbeeld het hebben van werk) heeft vooral een positieve invloed.

In het volgende hoofdstuk bekijken we of veteranen van elkaar verschillen in het noemen van thema's en of eventuele verschillen samenhangen met achtergrondkenmerken van veteranen.

3

Verschillen tussen veteranen in het noemen van thema's en achtergrondkenmerken afhankelijk van de transitie-ervaringen

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk kijken we in hoeverre veteranen van elkaar verschillen in het noemen van thema's die hebben bijgedragen aan hun transitie. Dat doen we in twee stappen. Allereerst kijken we in hoeverre veteranen met verschillende transitie-ervaringen bepaalde thema's noemen. Daartoe maken we vier groepen van veteranen:

	Transitie was niet moeilijk	Transitie was moeilijk
Men is op de plek in burgermaatschappij	62%	21%
Men is niet op de plek in de burgermaatschappij	5%	12%

19

In de analyse betrekken we alleen de thema's die in positieve en/of negatieve zin minstens 100 keer zijn genoemd. Paragraaf 3.2 bevat de resultaten.

In de tweede stap kijken we of de veteranen in de vier groepen verschillen in achtergrondkenmerken. De resultaten van die analyses staan in paragraaf 3.3.

3.2 In hoeverre hangen de elf thema's samen met de vier groepen?

Veteranen die geen moeilijke transitie hebben ervaren en die zich op hun plek voelen in de burgermaatschappij noemen vooral thema's die positief hebben bijgedragen; ze noemen in veel mindere mate thema's die negatief hebben bijgedragen aan hun transitie uit dienst. Veel veteranen in deze groep hebben baat gehad bij een zinvolle tijdsbesteding na dienstverlaten die voor een flink deel van hen overeenkomsten bood met hun werk in militaire dienst. Daarnaast had men voordeel van een goede voorbereiding op hun vertrek. Ook schrijft een deel van deze groep veteranen hun positieve transitie-ervaringen toe aan persoonlijke kenmerken (zie tabel 2).

Veteranen die geen moeilijke transitie hebben ervaren, maar die zich uiteindelijk niet op hun plek voelen in de burgermaatschappij hebben vooral baat gehad bij het vinden van werk dat aansloot bij hun werk in militaire dienst (zie tabel 2).

Veteranen die een moeilijke transitie uit dienst hebben ervaren – ongeacht of men zich op hun plek voelt in de burgermaatschappij of niet – noemen vooral thema's die negatief hebben bijgedragen; ze noemen nauwelijks thema's die positief hebben bijgedragen. Het meest genoemde thema betreft verschillen tussen de militaire en burgerwereld. Ook het gemis aan ondersteuning, negatieve ervaringen met het afscheid uit dienst, gemis aan erkenning en het niet kunnen vinden van een zinvolle tijdsbesteding worden genoemd (zie tabel 2).

► **Tabel 2.** Percentage veteranen per groep dat thema noemt dat bijdraagt aan transitie-ervaring

	N	Niet moeilijk	Moeilijk	Niet moeilijk	Moeilijk	Totaal
		Op plek	Op plek	Niet op plek	Niet op plek	
Positief bijgedragen		%	%	%	%	%
Tijdsbesteding	1812	38	4	28	2	23
Voorbereiding	1812	19	0	12	0	11
Overeenkomsten	1810	16	2	30	2	11
Persoonlijk en gezondheid	1812	12	2	11	1	8
Negatief bijgedragen		%	%	%	%	%
Verschillen	1812	12	56	22	55	31
Ondersteuning	1813	2	18	4	22	10
Dienstverlating	1813	4	14	5	16	9
Erkenning	1813	2	14	4	13	7
Tijdsbesteding	1811	3	13	4	12	7

Noot. Groen gearceerd: een thema dat positief bijdraagt wordt door veteranen in een groep significant meer genoemd of een thema dat negatief bijdraagt wordt door veteranen in een groep significant minder genoemd. Geel gearceerd: een thema dat positief bijdraagt wordt door veteranen in een groep significant minder genoemd of een thema dat negatief bijdraagt wordt door veteranen in een groep significant meer genoemd. De tabel bevat thema's die minstens 100 keer genoemd zijn.

3.3 Wie zijn de veteranen in de vier groepen?

Tabel 3 bevat de resultaten van een groot aantal analyses om te bezien of veteranen in de vier groepen verschillen in achtergrondkenmerken. In de beschrijving hieronder beperken we ons tot de hoofdlijnen.

3.3.1 Veteranen die de transitie niet als moeilijk hebben ervaren en die op hun plek zijn in de burgermaatschappij

In deze groep is de leeftijd gemiddeld hoger. Eén op de drie in deze groep heeft 30 jaar of meer gediend als militair en eveneens één op de drie is met functioneel leeftijdsontslag of pensioen. Een flink deel van deze veteranen is hoger opgeleid en heeft als officier de dienst verlaten. Over het algemeen ervaren deze veteranen een positieve invloed van de uitzending op hun leven, hebben ze geen problemen vanwege de uitzending (ervaren), en een flink deel van hen voelt zich gewaardeerd als veteraan. Vrijwel allen zijn tevreden met hun kwaliteit van leven en voor negen op de tien is de gezondheid goed tot uitstekend.

3.3.2 Veteranen die de transitie als moeilijk hebben ervaren en die op hun plek zijn in de burgermaatschappij

In deze groep valt op dat de veteranen gemiddeld wat jonger van leeftijd zijn. De overgrote meerderheid is afkomstig van de Koninklijke Landmacht en twee op de drie veteranen in deze groep heeft korter dan negen jaar gediend. Driekwart van deze groep verliet als soldaat of korporaal de dienst. Bijna de helft heeft de dienst vrijwillig verlaten. Twee op de drie is middelbaar opgeleid en acht op de tien werkt. Ongeveer de helft ervaart zowel een positieve als negatieve invloed van de uitzending op het leven en eveneens heeft ongeveer de helft uitzendinggerelateerde problemen (gehad). Bijna driekwart van deze groep voelt zich veteraan.

3.3.3 Veteranen die de transitie niet als moeilijk hebben ervaren en die niet op hun plek zijn in de burgermaatschappij

Dit is de enige groep waarin vrouwen verhoudingsgewijs meer voorkomen. In deze groep komt gescheiden zijn, alleen wonen, werkloosheid en arbeidsongeschiktheid relatief meer voor dan in de twee eerder behandelde groepen. Voor één op de drie is het moment dat men de dienst verliet relatief recent (minder dan zes jaar geleden). Vier op de tien verlieten de dienst als onderofficier. Vergeleken met de twee eerder behandelde groepen zijn er in deze groep verhoudingsgewijs meer veteranen ontevreden over hun kwaliteit van leven (één op de drie) en zijn er meer veteranen die hun gezondheid als matig of slecht beoordelen (één op de vier).

3.3.4 Veteranen die de transitie als moeilijk hebben ervaren en die niet op hun plek zijn in de burgermaatschappij

In deze groep valt op dat de veteranen gemiddeld wat jonger van leeftijd zijn. Net als in de vorige groep komt gescheiden zijn, alleen wonen en werkloosheid relatief meer voor. Eén op de vijf is arbeidsongeschikt. De overgrote meerderheid is afkomstig van de Koninklijke Landmacht en ruim twee derde heeft drie tot vijftien jaar gediend. Twee derde van deze groep verliet als soldaat of korporaal de dienst. Ruim een derde heeft de dienst onvrijwillig of als dienstongeschikt verlaten. De helft van de groep ervaart zowel een positieve als negatieve invloed van de uitzending op het verdere leven en nog bijna twee op de tien een louter negatieve invloed. Ruim zeven op de tien heeft problemen ervaren vanwege de uitzending en bijna zes op de tien ervaart die problemen nu (nog). Bijna driekwart voelt zich veteraan en ongeveer één op de drie voelt zich niet gewaardeerd als veteraan. Iets meer dan de helft van de veteranen is ontevreden over hun kwaliteit van leven en iets meer dan vier op de tien beoordeelt de gezondheid als matig of slecht.

► Tabel 3. Verdeling van achtergrondkenmerken per groep

		Niet moeilijk	Moeilijk	Niet moeilijk	Moeilijk	Totaal
		Op plek	Op plek	Niet op plek	Niet op plek	
	N	%	%	%	%	%
Geslacht						
Man	2505	94	92	88	92	93
Vrouw	176	6	8	12	8	7
Leeftijdscategorie						
t/m 35	297	9	14	13	16	11
36-45	701	22	34	24	38	26
46-55	716	25	29	33	29	27
56-65	688	31	17	26	15	26
66-75	282	14	6	5	2	11
Opleidingsniveau						
Lager	197	12	7	19	12	11
Middelbaar	973	50	65	52	60	54
Hoger	627	39	28	29	29	35
Gescheiden						
Nee	2440	92	91	85	86	91
Ja	241	8	9	15	14	9
Alleenwonend						
Nee	2428	92	92	85	82	91
Ja	254	8	8	15	18	9
Werkt^a						
Nee	827	33	20	41	38	31
Ja	1849	67	80	59	62	69
Pensioen^a						
Nee	1967	66	86	73	90	74
Ja	708	34	14	27	10	26
Werkloos^a						
Nee	2605	99	97	93	92	97
Ja	70	1	3	7	8	3
Arbeidsongeschikt^a						
Nee	2552	99	96	90	78	95
Ja	123	1	4	10	22	5
Burger bij defensie						
Nee	1350	93	94	92	97	94
Ja	88	7	6	8	3	6

(Wordt vervolgd)

► Tabel 3. (vervolg) Verdeling van achtergrondkenmerken per groep

		Niet moeilijk	Moeilijk	Niet moeilijk	Moeilijk	Totaal
		Op plek	Op plek	Niet op plek	Niet op plek	
	N	%	%	%	%	%
Koninklijke Marine^a						
Nee	2040	76	77	73	83	77
Ja	612	24	23	27	17	23
Koninklijke Landmacht^a						
Nee	894	37	26	37	25	33
Ja	1780	63	74	63	75	67
Koninklijke Luchtmacht^a						
Nee	2336	87	92	89	86	88
Ja	316	13	8	11	14	12
Koninklijke Marechaussee^a						
Nee	2493	93	97	93	96	94
Ja	157	7	3	7	4	6
Diensttijd						
1-2 jaar	520	21	21	13	12	20
3-8 jaar	755	22	41	25	41	28
9-15 jaar	496	17	20	20	26	19
16-29 jaar	212	8	6	10	11	8
30 jaar of meer	679	32	13	32	10	26
Reden dienstverlaten						
Einde dienstplicht	222	17	14	13	12	15
FLO ^b	399	36	16	28	8	28
Vrijwillig ^b	572	36	49	38	43	40
Onvrijwillig ^b	202	10	18	20	26	14
Dienstongeschikt	43	1	4	2	12	3
Rang bij dienstverlaten						
Soldaat	482	27	31	15	26	27
Korporaal	517	23	40	30	38	29
Onderofficier	499	29	23	39	26	28
Officier	301	22	6	16	10	17
Tijd sinds transitie						
0-2 jaar	240	10	6	15	10	9
3-5 jaar	287	11	8	15	12	11
6-10 jaar	509	19	20	14	23	19
11-20 jaar	786	29	32	34	28	30
21 jaar of meer	846	32	34	23	28	32

(Wordt vervolgd)

► Tabel 3. (vervolg) Verdeling van achtergrondkenmerken per groep

		Niet moeilijk	Moeilijk	Niet moeilijk	Moeilijk	Totaal
		Op plek	Op plek	Niet op plek	Niet op plek	
	N	%	%	%	%	%
Invloed op verdere leven						
Positief	1388	60	43	45	27	52
Positief en negatief	966	28	49	43	53	36
Negatief	116	2	6	3	17	4
Niet positief of negatief	211	11	2	9	4	8
Problemen^c						
Nee	1842	84	48	70	28	69
Ja, voorbij	381	10	26	14	15	14
Ja, nu	457	6	26	17	57	17
Veteraan voelen						
Nee	266	11	5	12	12	10
Neutraal/geen mening	719	30	22	32	15	27
Ja	1698	59	73	56	73	63
Voelt waardering						
Nee	385	10	17	19	31	14
Neutraal/geen mening	1251	46	48	53	47	47
Ja	1048	45	35	28	22	39
Kwaliteit van leven^d						
Ontevreden	204	6	12	36	54	14
Tevreden	1228	94	88	64	46	86
Gezondheid						
Matig-slecht	220	9	17	25	44	15
Uitstekend-goed	1211	91	83	75	56	85

Noot. Per achtergrondkenmerk is getoetst of groepen verschillen voor de mate waarin dat kenmerk voorkomt in die groep. Een groen gearceerde cel bevat een significant hoger percentage en een geel gearceerde cel bevat een significant lager percentage. Bij achtergrondkenmerken met drie of meer antwoordopties kan het totaalpercentage door afronding afwijken van 100%.

a. Bij deze vragen konden veteranen meerdere opties aanvinken waardoor het totaalpercentage meer dan 100% kan zijn.

b. FLO = functioneel leeftijdsontslag; 'vrijwillig' betreft zelf het (tijdelijk) contract niet verlengd of beëindigd; 'onvrijwillig' betreft bv. gedwongen ontslag, overtuiging of andere vormen waarbij de veteraan er niet zelf voor koos om de dienst te verlaten (m.u.v. andere antwoordopties in de tabel).

c. 'Problemen' betreft uitzendgerelateerde problemen die het dagelijks functioneren van de veteraan belemmeren of hebben belemmerd.

d. 'Ontevreden' betreft de antwoorden 'kan niet slechter', 'ontevreden', 'meestal ontevreden' en 'gemengd (tevreden en ontevreden)'. 'Tevreden' betreft de antwoorden 'meestal tevreden', 'tevreden' en 'kan niet beter'.

Discussie

4.1 Belangrijkste bevindingen

Drie tot vier op de tien veteranen ervaart de transitie uit dienst als moeilijk en bijna twee op de tien voelt zich niet op hun plek in de burgermaatschappij. Met dit onderzoek wilden we in kaart brengen welke thema's helpen of hinderen bij het maken van de transitie uit dienst. Daarnaast wilden we onderzoeken of het noemen van bepaalde thema's samenhangt met achtergrondkenmerken van veteranen.

Ons onderzoek heeft elf thema's opgeleverd die een rol spelen bij de transitie van militair naar het burgerleven. Elk thema kan zowel helpen als hinderen. Het meest genoemde thema is het ervaren van **verschillen tussen de militaire wereld en de burgermaatschappij**. De verschillen worden vrijwel uitsluitend negatief ervaren. Het thema dat hierna het meeste wordt genoemd is het hebben van een **zinnvolle tijdsbesteding na dienstverlaten**, bijvoorbeeld werk, vrijwilligerswerk, een opleiding of invulling van vrije tijd. Dit thema wordt overwegend positief genoemd door degenen die zo'n zinnvolle tijdsbesteding hebben gevonden. De andere thema's zijn – in volgorde van het aantal keer dat ze zijn genoemd – ervaringen rondom het **dienstverlaten** (bv. wel of geen afscheid krijgen), de **voorbereiding** (bv. de tijd hebben genomen of hebben kunnen nemen, investeren in een netwerk en/of activiteiten na de dienst), **persoonlijke kenmerken en gezondheid** (bv. relativerend vermogen of nuchterheid, maar ook het hebben van problemen vanwege de uitzending), **ondersteuning** (bv. cursussen mogen volgen of niet, praktische hulp en informatie hebben gekregen of niet), **overeenkomsten vinden in het werk** (bv. door bij een ander geüniformeerd beroep te gaan werken of het tevergeefs blijven zoeken naar een baan waarin men die overeenkomsten terugvindt), **sociaal netwerk** (bv. steun van familie, vrienden, nieuwe werkkring of juist het ontbreken ervan, het verlies van het sociale steunnetwerk in dienst), **erkenning en waardering** (bv. oprechte belangstelling of gehoor vinden voor militaire werkervaringen of niet), **ervaringen** die men heeft opgedaan in dienst (bv. positieve ervaringen tijdens de uitzending of juist negatieve) en de rol van **tijd** (bv. de tijd heelt alle wonden of na verloop van tijd begint het gemis).

27

Voor de nadere analyse hebben we veteranen ingedeeld in vier groepen. De groepen zijn:

	Transitie was niet moeilijk	Transitie was moeilijk
Men is op de plek in burgermaatschappij	62%	21%
Men is niet op de plek in de burgermaatschappij	5%	12%

Vervolgens hebben we gekeken in hoeverre thema's een rol spelen binnen elke groep en of groepen zijn te onderscheiden wat betreft de achtergrondkenmerken van veteranen.

De groep van veteranen die geen moeilijke transitie hebben ervaren en die zich op hun plek voelen in de burgermaatschappij, noemt vooral thema's die hen geholpen hebben bij het maken van de transitie. Veteranen in deze groep relateren hun positieve transitie-ervaringen vooral met een zinvolle tijdsbesteding nadat ze de dienst hebben verlaten. Voor een deel zal dit samenhangen met het gegeven dat het overgrote deel van de veteranen in deze groep een positieve invloed van de uitzending op hun leven ervaart, dat ze geen problemen hebben ervaren vanwege de uitzending, dat ze gezond zijn en dat een flink deel geniet van het pensioen. Men is tevreden met het leven. Ook een goede voorbereiding heeft bij een deel van deze groep meegespeeld. Dat hangt onder meer samen met het feit dat een flink deel van deze groep jarenlang heeft gediend en met functioneel leeftijdsontslag is gegaan; men kon het moment van vertrek 'van verre' zien aankomen. Dat laatste gold ook voor de dienstplichtigen die in deze groep relatief meer voorkomen.

Veteranen die een moeilijke transitie uit dienst hebben ervaren en die zich op hun plek voelen in de burgermaatschappij noemen vrijwel uitsluitend thema's die negatief hebben bijgedragen. Iets meer dan de helft van de veteranen in deze groep ervaart verschillen tussen de militaire - en burgerwereld in het nadeel van de laatste. Mogelijk heeft een groot deel van de veteranen in deze groep gediend in typische militaire functies die ver(der) afstaan van wat men terugvindt in de burgermaatschappij. De overgrote meerderheid van de veteranen in deze groep heeft gediend bij de Koninklijke Landmacht. Eveneens heeft de overgrote meerderheid heeft gediend als soldaat of korporaal en ongeveer de helft heeft uitzendgerelateerde problemen (gehad). Driekwart van de veteranen in deze groep voelt zich veteraan. Bijna één op de vijf heeft ondersteuning gemist bij het verlaten van de dienst. Wel heeft acht op de tien veteranen in deze groep een betaalde baan.

Ongeveer één op de drie veteranen die geen moeilijke transitie heeft ervaren, maar die zich uiteindelijk niet op de plek voelt in de burgermaatschappij heeft vooral baat gehad bij het vinden van een baan die aansluit bij het werk in militaire dienst. Desondanks komt werkloosheid en arbeidsongeschiktheid relatief meer voor dan bij veteranen die op hun plek zijn in de burgermaatschappij. Ook gescheiden zijn, alleen wonen, ontevredenheid met de kwaliteit van leven en het hebben van een matige of slechte gezondheid komt relatief meer voor in deze groep dan bij veteranen die op hun plek zijn in de burgermaatschappij. Het niet op de plek zijn in de burgermaatschappij lijkt daarmee soms synoniem te zijn voor het ervaren van tegenslag in het leven.

28

Dat laatste lijkt in nog sterkere mate te gelden voor de veteranen die een moeilijke transitie hebben ervaren en die niet op hun plek zijn in de burgermaatschappij. Veteranen in deze groep noemen ook vrijwel uitsluitend thema's die negatief hebben bijgedragen. Ook in deze groep is het meest genoemde thema het ervaren van verschillen tussen de militaire en burgerwereld en ook in deze groep heeft de overgrote meerderheid gediend bij de Koninklijke Landmacht. Twee derde van deze groep verliet als soldaat of korporaal de dienst. Ook hier is de verwachting dat een flink deel van de veteranen in deze groep typisch militaire functies heeft verricht die ver(der) afstaan van wat men terugvindt in de burgermaatschappij. Het werk in militaire dienst heeft zijn sporen achtergelaten in deze groep. Zeven op de tien ervaart een negatieve invloed van de uitzending op het leven, zij het dat driekwart van hen dat combineert met positieve invloeden. Eén op de zes heeft problemen ervaren vanwege de uitzending en bijna zes op de tien ervaart die problemen nu. Ook in deze groep komt gescheiden zijn, alleen wonen en werkloosheid relatief meer voor. Eén op de vijf is arbeidsongeschikt. Meer dan de helft van de veteranen in deze groep is ontevreden over hun kwaliteit van leven en vier op de tien veteranen ervaren hun gezondheid als matig of slecht. Ruim een derde heeft de dienst onvrijwillig of als dienstongeschikt verlaten. Dit verklaart mogelijk waarom een deel van de veteranen thema's noemt als het gemis aan ondersteuning, negatieve ervaringen met het afscheid uit dienst, gemis aan erkenning en het niet kunnen vinden van een zinvolle tijdsbesteding.

4.2 Opmerkingen bij het onderzoek

Voor het onderzoek hebben we data gecombineerd uit drie onderzoeken. Omdat het geanonimiseerde databestanden zijn, kunnen we niet uitsluiten dat veteranen meerdere keren aan een onderzoek hebben deelgenomen en daardoor meerdere keren in de dataset zijn terug te vinden. Echter bij het trekken van een steekproef worden in principe de veteranen in de steekproeven van het voorgaande jaar uitgesloten. Dit betekent dat we verwachten dat een enkele veteraan hooguit twee keer in de dataset is terug te vinden (2015 of 2016 en 2021), wat gezien de grote omvang van de dataset geen beperkingen is voor de validiteit van onze bevindingen.

De onderwerpen waarmee de ervaringen, wensen en behoeften van veteranen in de drie onderzoeken in kaart zijn gebracht, zijn in de drie jaar nauwelijks veranderd. Wel zijn er wijzigingen geweest in vraagstelling

of antwoordopties. Dit betekent dat we voor dit onderzoek de nodige antwoordopties hebben moeten samenvoegen of (kleine) wijzigingen in vraagstelling hebben genegeerd. Hierdoor hebben we een wat grover beeld geschetst van de situatie van veteranen, wat voor dit onderzoek niet als een probleem wordt gezien. Voor gedetailleerde en precieze informatie over de ervaringen, wensen en behoeften van veteranen verwijzen we naar de rapporten van de betreffende onderzoeken.

De datasets verschilden sterk in opbouw, met name qua geslacht en leeftijd van de veteranen. Een voorbeeld is het onderzoek uit 2015 dat voor 43% uit vrouwelijke veteranen bestond (het thema was ook ‘vrouwelijke veteranen’). Dit hebben we opgelost door de data te wegen (een statistische procedure) op basis van geslacht en leeftijd. Als uitgangspunt voor de weging hebben we de samenstelling van de veteranenpopulatie uit 2021 gebruikt (zie bijlage 1).

4.3 Conclusie en vervolg

Uit eerder onderzoek onder postactieve veteranen weten we dat de meerderheid van hen geen moeite heeft gehad met de transitie uit dienst en het vinden van een plek in de burgermaatschappij. Over het algemeen kijken deze veteranen positief terug op hun tijd bij Defensie, hun uitzending(en) en ze onderkennen dat hun uitzendervaringen positieve dingen heeft gebracht, zoals levenservaring, werkervaring, relativeringsvermogen en zelfvertrouwen (Duel et al., 2022). Een groot deel van hen noemt dat het hen heeft geholpen dat ze na hun vertrek uit dienst een zinvol vervolg aan hun leven konden geven.

Voor ongeveer vier op de tien postactieve veteranen is dat anders. Men vond de transitie van de militaire naar de civiele wereld wel moeilijk en/of men heeft hun plek in de burgermaatschappij nog niet gevonden. Dit gevoel dat men niet op hun plek is, kan ook tientallen jaren na vertrek uit dienst bestaan. Er zijn aanwijzingen dat dit gevoel “niet op je plek te zijn” kan samenhangen met tegenslag die men ervaart in het leven die op zijn beurt weer mogelijk kan samenhangen met de negatieve invloed van de uitzending op het leven en de problemen die men ervaart of heeft ervaren vanwege de uitzending.⁵

In de introductie schreven we over de transitie van militaire dienst naar de burgermaatschappij als ‘een proces dat zich afspeelt gedurende een bepaalde periode, beginnend ergens vóór het verlaten van de dienst tot ergens na het betreden van het civiele leven, gekarakteriseerd als een tijd van stress en onzekerheid en bestaand uit voorbereiding, psychologische aanpassing, [...], identiteitsverandering en sociaal-economische aanpassingen’ (Castro en Dursun (2019, p.36). Uit ons onderzoek blijkt dat die psychologische aanpassing en identiteitsverandering een zeer belangrijke rol speelt. Het meest genoemde thema betreft de als negatief ervaren verschillen tussen de militaire en burgerwereld. Die negatief ervaren verschillen worden vooral genoemd door degenen die de transitie moeilijk vonden of die zich niet op hun plek vinden in de burgermaatschappij. Maar ook zij die de transitie makkelijk vonden of die zich op hun plek voelen, kunnen op een negatieve manier tegen die verschillen aanlopen.

Het Nederlands Veteraneninstituut (2023) heeft de ambitie uitgesproken om samen met Defensie beleid te ontwikkelen om de overgang van militair naar burger makkelijker te maken. Inmiddels is het instituut in overleg met Defensie om samen een programma te ontwikkelen ter ondersteuning van militairen die de dienst verlaten. Op basis van dit rapport en een aanvullende literatuurstudie hebben wij – ter ondersteuning van die ontwikkeling – enkele aandachtspunten geformuleerd voor zo’n programma. Deze aandachtspunten zijn opgenomen in bijlage 2; ook zijn de aandachtspunten gedeeld met degene die vanuit het instituut dit ontwikkelproject leidt. Daarbij willen we benadrukken dat maatwerk geboden is, zowel wat de inhoud, duur en intensiteit van het programma betreft als aan wie het programma moet worden aangeboden. Want, zoals we al aangeven in het begin van de introductie, de veteranenpopulatie is zeer divers en veteranen kunnen sterk verschillen in hun ervaringen, wensen en behoeften.

Tot slot heeft dit onderzoek nog een ander vervolg gekregen. Het meestgenoemde thema dat een negatieve invloed heeft op de transitie betreft de ervaren verschillen tussen de militaire en civiele wereld. Om nog scherper in beeld te krijgen hoe die als verschillend worden ervaren, heeft het Nederlands Veteraneninstituut eind 2024 in de Veteranenmonitor vragen gesteld over dit thema. Medio 2025 verschijnt het rapport met de bevindingen uit de Veteranenmonitor.

⁵ Het type onderzoek waarop deze resultaten zijn gebaseerd, leent zich niet voor het trekken van conclusies over oorzaak en gevolg. Vandaar de voorzichtige formulering.

Verwijzingen

Castro, C., & Dursun, S. (2019). *Military veteran reintegration: Approach, Management, and Assessment of Military Veterans Transitioning to Civilian Life*. Academic Press.

Dirksen, M. (2015). *Kerngegevens veteranen 2015*. Veteraneninstituut.
<https://www.nlveteraneninstituut.nl/content/uploads/2016/03/160324-Kerngegevens-veteranen-2015.pdf>

Duel, J., en Dirksen, M. (2016). *Kerngegevens veteranen 2016*. Veteraneninstituut.
<https://www.nlveteraneninstituut.nl/content/uploads/2017/02/Kerngegevens-veteranen-2016.pdf>

Duel, J., Dirksen, M., en Reijnen, A. (2022). *De Veteranenmonitor 2021: ervaringen, wensen en behoeften van veteranen*. Nederlands Veteraneninstituut.
<https://www.nlveteraneninstituut.nl/content/uploads/2022/06/duel-et-al-2022-veteranenmonitor.pdf>

Ministerie van Defensie (2022). *Veteranennota 2021-2022*.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/06/10/veteranennota-2021-2022>

Nederlands Veteraneninstituut (2023). *Strategisch plan 2023-2026. Van stabiele basis naar synergie*. https://www.nlveteraneninstituut.nl/content/uploads/2023/03/MA59123002_Strategisch-Plan-2023_V04_web.pdf

Toelichting op het onderzoek

1 Data

Voor dit onderzoek hebben we de data gebruikt van drie vragenlijstonderzoeken: Kernegegevens 2015 ($N = 1502$; Dirksen, 2015), Kernegegevens 2016 ($N = 435$; Duel en Dirksen, 2016) en de Veteranenmonitor 2021 ($N = 855$; Duel, Dirksen en Reijnen, 2022). De onderzoeken zijn uitgevoerd om meer zicht te krijgen op de wensen, behoeften en ervaringen van veteranen.

Omdat er aan elk onderzoek specifieke doelstellingen waren gekoppeld, verschilden de onderzoeken sterk in de opbouw van de steekproef en de responsgroep (zie daarvoor de rapporten van de betreffende onderzoeken). Met name de verhouding tussen mannen en vrouwen en tussen de verschillende leeftijdscategorieën kunnen sterk verschillen per steekproef. We hebben daarom in dit rapport gebruik gemaakt van gewogen data, waardoor de verhouding mannen en vrouwen per leeftijdscategorie overeenkomt met de groep postactieve veteranen die in augustus 2021 in het bezit waren van een veteranenpas (en daardoor waren opgenomen in het databestand EXACT), die in Nederland woonden, en die in dat jaar niet ouder waren dan 75 jaar.⁶

In alle drie onderzoeken is gevraagd hoe men de overgang van krijgsmacht naar het civiele leven heeft ervaren en of men zich nu op de plek voelt in de burgermaatschappij. De vraagstelling en antwoordcategorieën van de transitievragen is door de jaren heen enigszins aangepast. Daarom hebben we de antwoordmogelijkheden vereenvoudigd (transitie moeilijk – transitie niet moeilijk; op plek – niet op plek). Ook voor de vragen over de achtergrondkenmerken geldt dat de vraagstelling en de antwoordcategorieën door de jaren heen kon veranderen; waar nodig hebben we in dit onderzoek de antwoordmogelijkheden vereenvoudigd. Verder werden sommige aspecten niet elk jaar uitgevraagd (zie tabel B1).

⁶ EXACT is het databestand van het Nederlands Veteraneninstituut dat de gegevens bevat van alle veteranen die een veteranenpas hebben. In 2021 had ongeveer 84% van de postactieve veteranen een veteranenpas (Ministerie van Defensie, 2022).

► **Tabel B1. Achtergrondkenmerken van veteranen**

	2015	2016	2021
Geslacht	X	X	X
Leeftijd (tm 35, 36-45, 46-55, 56-65, 66-75)	X	X	X
Opleidingsniveau (lager, middelbaar, hoger)	X	X	
Burgerlijke staat (gescheiden)	X	X	X
Woonsituatie (alleenstaand)	X	X	X
Arbeidsmarktsituatie (werk, pensioen, werkloos, arbeidsongeschikt)	X	X	X
Werkt als burger bij defensie		X	X
Krijgsmachtdeel	X	X	X
Tijd in dienst (1-2, 3-8, 9-15, 16-29, 30 of meer)	X	X	X
Reden dienstverlaten (FLO, dienstplicht, vrijwillig, onvrijwillig/anders)		X	X
Rang bij dienstverlaten (soldaat, korporaal, onderofficier, officier)	X	X	
Tijd na dienstverlaten (0-2, 3-5, 6-10, 11-20, 21 of meer)	X	X	X
Invloed uitzending op verdere leven (positief, positief en negatief, negatief, niet positief of negatief)	X	X	X
Problemen vanwege uitzending (nee, ja gehad, ja nu)	X	X	X
Voelt zich veteraan (wel, neutraal, niet)	X	X	X
Ervaart waardering (wel, neutraal, niet)	X	X	X
Kwaliteit van leven (voldoende, onvoldoende)		X	X
Gezondheid (goed, matig/slecht)		X	X

Noot. Geel gearceerd: achtergrondkenmerk is in betreffende jaar niet gevraagd.
FLO = functioneel leeftijdsontslag.

2 De analyses

2.1 Codering

Roos Vlaar heeft de antwoorden op de diverse open vragen gecodeerd. Jacco Duel heeft dit proces begeleid en meegedacht over het indelen van antwoorden bij diverse thema's. In onderling overleg hebben ze diverse coderingen samengevoegd tot nieuwe codes en uiteindelijk heeft Roos Vlaar de verschillende codes samengevoegd tot zinvolle thema's. Melanie Dirksen heeft ter controle bij een steekproef van honderd respondenten de antwoorden gecodeerd. Vervolgens zijn voor die honderd respondenten de resultaten van de door Roos Vlaar en Melanie Dirksen toegekende codes vergeleken; enkele verschillen zijn in overleg tussen Roos Vlaar en Melanie Dirksen opgelost.

2.2 Beschrijvende statistiek en kruistabellen

De beschrijvende statistiek in hoofdstuk 2 is gebaseerd op gewogen data. De resultaten in hoofdstuk 3 zijn eveneens gebaseerd op gewogen data. Voor de analyses is in dat hoofdstuk gebruikgemaakt van kruistabellen. Significante resultaten zijn gearceerd in de tabel als de chikwadraatwaarde van de toets significant was, de toets betrouwbaar was (maximaal 20% van de cellen met een verwachte waarde < 5), en de standardized adjusted residual van de betreffende cel $\leq -2,0$ of $\geq 2,0$.

3 Dankwoord

Wij willen alle veteranen die hebben deelgenomen aan Kerngegevens en de Veteranenmonitor hartelijk danken voor hun bijdrage. Het delen van hun transitie-ervaringen heeft het Nederlands Veteraneninstituut belangrijke aandachtspunten gegeven die helpen bij het vormgeven van een transitieprogramma. Wij willen Melanie Dirksen danken voor haar bijdrage aan het controleren van de coderingen en voor haar commentaar op een eerdere versie. Martin Elands en Alieke Reijnen willen we bedanken voor hun commentaar op eerdere versies.

Aandachtspunten voor een transitieprogramma

In deze bijlage staat een aantal aandachtspunten die kunnen helpen bij het vormgeven van het transitieprogramma dat het Nederlands Veteraneninstituut in samenwerking met het Ministerie van Defensie ontwikkelt. De aandachtspunten zijn gebaseerd op het onderzoek uit dit rapport en een aanvullende literatuurstudie.

Het transitieprogramma voor Nederlandse veteranen (en militairen) sluit aan bij de visie die de regering van het Verenigd Koninkrijk heeft op haar veteranen: “Those who have served in the [...] Armed Forces, and their families, transition smoothly back into civilian life and contribute fully to a society that understands and values what they have done and what they have to offer [3].”

35

Aandachtspunten voor een transitieprogramma:

Begin tijdig

Zorg voor een goede voorbereiding op het vertrek [1]. Start op tijd met het voorbereiden op de transitie. Zij die het minst zijn voorbereid lopen een grotere kans op een transitie met ongunstige uitkomsten. In de UK start men twee jaar voor vertrek. Officieel begint in de US de voorbereiding op de transitie bij de start van de militaire carrière [1]. Laat degenen die een transitie maken uit dienst tijdig investeren in een zinvolle tijdsbesteding na dienstverlaten (werk, opleiding, vrijwilligerswerk, hobby's, etc.) [2].

Leidinggevend hebben een belangrijke taak

Leidinggevend hebben een taak om militairen te stimuleren om tijdig deel te nemen aan transitieprogramma's en deze programma's ook af te ronden, zodat de kans het grootst is dat de militairen een succesvolle overstap maken naar de burgermaatschappij [1]. Zorg voor een goede mind set bij degenen die gaan vertrekken (“There is no substitute for planning and preparation ...”) [5].

Betrek het thuisfront

Zorg ook voor ondersteuning van het thuisfront van militairen als de transitie van de militair hen ook raakt en zij onvoldoende steun kunnen krijgen vanuit hun sociale context of de beschikbare civiele zorg en ondersteuning. Zorg in ieder geval dat bij het thuisfront goed bekend is welke aanvullende zorg en ondersteuning voor hen beschikbaar is [1].

Het belang van werk na vertrek uit dienst

Een grote groep militairen verlaat de militaire dienst op een leeftijd waarop ze nog moeten deelnemen aan het arbeidsproces. Zorg voor een goede begeleiding naar werk [1] dat recht doet aan hun kennis, vaardigheden, ervaring en talenten [6]. Probeer degenen die ziek zijn of die een beperking ervaren in het arbeidsproces te houden of zorg ervoor dat ze zo snel mogelijk weer (gedeeltelijk) kunnen deelnemen aan het arbeidsproces [1].

Maatwerk

Persoonlijke kenmerken spelen een rol (bijvoorbeeld het wel of niet hebben van dienstgerelateerde ziekte, het al dan niet kunnen accepteren of relativeren, ervaren identiteits- en/of statusverlies, gender issues, levensfase waarin men verkeert) [2]. Veteranen verschillen in de behoefte aan zorg en ondersteuning (voorlichting, praktische hulp, scholing, etc.) [2]. Wees alert op de wensen en behoeften van degenen die vanwege medische redenen de dienst verlaten. Voor hen kan de transitie meer onzekerheid, stress en problemen opleveren [1].

Afscheid

Zorg voor een goed afscheid waarop de vertrekkende militair tevreden kan terugkijken [2].

Herwaarderen en accepteren van de nieuwe wereld

“A successful military transition requires veterans to form successful relationships with civilians.” [7]. Immers, postactieve veteranen zijn eerst en vooral burgers die een waardevolle bijdrage blijven leveren aan de maatschappij [3]. Echter, een veelgenoemde factor die een voornamelijk negatieve rol speelt bij de transitie uit dienst en het innemen van een plek in de burgermaatschappij zijn ervaren verschillen tussen de militaire wereld en de civiele wereld (normen, waarden, gebruiken, cultuur, identiteit, structuur, omgangsvormen, etc.) [1] [2] [4]. Een goed transitieprogramma zorgt er dan ook voor dat veteranen worden gestimuleerd en in staat gesteld om hun potentieel maximaal in te zetten als burger [3] [6] en dat veteranen “learn to merge their military identity with their new civilian identity” [7]. Het is daarbij belangrijk dat “[t]ransition programs and processes should include a strong recognition of the contributions and sacrifice veterans have made through their military service and recognize the importance of acceptance in civilian social groups and the sense of belonging such memberships provide in life after service” [1]. Voor dat laatste kan het nodig zijn om ervaren verschillen die een succesvolle transitie in de weg kunnen staan, kritisch te bezien en waar nodig te herwaarderen. “After all, as service members depended upon the military team when they were in the service, the new veteran must now depend upon their civilian colleagues and friends for success as well.” [7].

Onbekend maakt onbemind

Zorg dat er tijdig goede informatie beschikbaar is voor degenen die de transitie gaan maken, zodat zij de juiste keuzes kunnen maken [5]. Het Nederlands Veteraneninstituut (NLVi) is voor een flink deel van de veteranen en hun thuisfront een (nagenoeg) onbekende [8]. Veteranen en thuisfront kunnen – door die onbekendheid en ervaren stigma – een drempel ervaren om contact op te nemen met het NLVi. Zorg ervoor dat het NLVi (beter en) vroegtijdig in beeld komt (en blijft) bij veteranen en hun thuisfront en dat duidelijk is wat het NLVi voor hen kan betekenen [8].

Verwijzingen

- [1] Castro, C.A., & Dursun, S. (Eds.) (2019). *Military veteran reintegration. Approach, management, and assessment of military veterans transitioning to civilian life*. Elsevier. Citaat: pagina 250.

NATO Science and Technology Organization (2021). *The transition of military veterans from active service to civilian life* [TR-HFM-263].

- [2] Vlaar, R., & Duel, J. (2025). “... no longer burn to be brothers in arms.” Een onderzoek naar de ervaringen van veteranen bij hun vertrek uit militaire dienst en het innemen van een plek in de burgermaatschappij. Nederlands Veteraneninstituut.

- [3] Secretary of State for Defence (November 2018). *The strategy for our veterans*. United Kingdom Government. Citaat: pagina 4.

- [4] Australian Government (November 2015). *Transition to civilian life* [Factsheet VCS05].

- [5] Lord Ashcroft KCMG PC (February 2014). *The veterans' transition review*. Citaat: pagina 13.
Lord Ashcroft KCMG PC (July 2015). *The veterans' transition review: follow-up report*.
Lord Ashcroft KCMG PC (November 2016). *The veterans' transition review: second follow-up report*.
Lord Ashcroft KCMG PC (October 2017). *The veterans' transition review: third follow-up report*.

- [6] RAND Corporation (2016). *Translating veterans' training into civilian job skills*.
RAND Corporation (2016). *Warriors in the workforce. A resource for leaders and hiring managers*.
RAND Corporation (2016). *Warriors in the workforce. A resource for veterans and transitioning service members*.
RAND Corporation (2017). *Helping soldiers leverage army knowledge, skills, and abilities in civilian jobs*.
RAND Corporation (2017). *What veterans bring to civilian workplaces*.

- [7] Castro, C.A., Kintzle, S., & Hassan, A. (2014). *The state of the American veteran: The Los Angeles County Veterans Study*. USC School of Social work. Citaten: pagina 56.

- [8] Duel, J., Cozzi, J., Dirksen, M., Elands, M. & De Reuver, Y. (2018). *Alles rustig aan het thuisfront? Een onderzoek naar de behoefte aan erkenning, waardering en ondersteuning onder het thuisfront van post-actieve veteranen*. Veteraneninstituut.

Duel, J., Dirksen, M., & Reijnen, A. (2019). *De Veteranenmonitor 2021: ervaringen, wensen en behoeften van veteranen*. Nederlands Veteraneninstituut.

Reijnen, A., Dirksen, M., & Duel, J. (2022). *Een uitdagende missie. Hoe kunnen we veteranen ondersteunen bij het omgaan met uitzendgerelateerde problematiek?* Nederlands Veteraneninstituut.

De auteurs

Roos Vlaar (socioloog) trad in het najaar van 2023 in dienst bij het Nederlands Veteraneninstituut. Sindsdien heeft zij onderzoek verricht naar de tevredenheid met de veteranenzorg, naar de publieke opinie over veteranen, hun missies en de Nederlandse Veteranendag en naar de transitie van militairen naar de burgermaatschappij. Na afronding van dit rapport werd Roos Vlaar ziek en overleed korte tijd later, op 17 maart 2025. Onze talentvolle en geliefde collega werd slechts 24 jaar oud.

Jacco Duel (gepromoveerd arbeids- en organisatiepsycholoog) werkt als senior onderzoeker bij het Nederlands Veteraneninstituut. Van 1981 tot en met 2013 diende hij als militair bij de Koninklijke Landmacht. Zijn onderzoek richt zich op de invloed van het militaire beroep op de gezondheid en het welzijn van veteranen. Sinds eind 2023 werkte Jacco Duel met Roos Vlaar intensief en tot wederzijds genoegen samen aan meerdere onderzoeken.

*Here comes the sun
Here comes the sun
And I say, it's all right*

The Beatles